



Şehri Çözümlmek: Çoklu Yöntem ve Farklı Bakış Açıları ile İstanbul Tarihi Yarımada'yı Okumak

Ayşe Sema Kubat¹, İrem Kurtuluş², Ezgi Küçük Çalışkan³

Özet

Bu araştırma, stratejik konumu ve tarihsel değerinin etkisiyle yüzyıllar boyunca göz önünde olan İstanbul'un tarihi çekirdeğine odaklanarak, kentsel formun karmaşıklığını çözümlmeyi amaçlamaktadır. Bizans ve Osmanlı imparatorluklarına başkentlik yapan kent, her dönemin sonunda, dokusunda ve yapısında ciddi dönüşümler geçirmiştir ve bir sonraki nesil tarafından yeni kültüre ve günlük pratiklere uygun şekilde tekrardan inşa edilmiştir. Bu çalışmada kentsel değişimler, Conzenci gelenek bağlamında morfolojik bölgelerin belirlenmesinin yanı sıra mekân dizimi yöntemi ve Muratori perspektifinden ele alınmıştır. Çalışmada alana makro, mezo ve mikro olmak üzere üç farklı ölçekte yaklaşmış ve her bir ölçekte çeşitli metot ve yöntemlerle analizler yapılmıştır. Tarihi yarımada'nın tamamı (i), alanda çeşitli hiyerarşilerde tespit edilen morfolojik bölgeler (ii) ile semantik ve fonksiyonel özellikleriyle öne çıkan önemli yapılar (iii) olmak üzere farklı ölçeklerden irdelenmiştir. Alanın tamamı bir sistem olarak ele alınmış, bu kapsamda alının mekânsal konfigürasyonu mekân dizim analizleriyle yorumlanmıştır. Muratori tarafından bir organizma olarak tanımlanan kent parçalarına ayrılarak incelenmiştir. Kendi içinde homojen bir yapı sunarak çevresinden ayrışan kentsel alanları tespit etmede yararlanılan morfolojik bölgeleme, kentsel formun ana öğeleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. İlk olarak, kent formunun zaman içindeki genişlemesi, her dönemin kentsel öğeleri ve bunların farklılıkları ortaya koyulmuş ve devamında mekân dizim yöntemi yardımıyla araştırılmıştır. İkinci olarak, tarihi yarımada'nın uç kısmında konumlanan ve müzeler bölgesi olarak da bilinen Sultanahmet Arkeolojik Parkı analiz edilmiştir. Son olarak, çalışmada çizge teorisi (j-grafiği) yardımıyla Bizans ve Osmanlı saraylarının planları üzerinden kültürel dönüşümlerin yapıyı çevreye yansıtması incelenmiştir. Bu alana ev sahipliği yapan bütün medeniyetler farklı kentsel yaşam tecrübeleri üretmiş, alanı kendi kültür ve pratiklerine göre dönüştürmüşlerdir. Üç farklı morfolojik yöntem, İstanbul'un tarihi merkezini çözümlmek üzere uygulanmıştır. Bu çalışma, içselci, normatif ve bilişsel yöntemlerle alandaki geçişleri ve kent formundaki kültürel izleri daha iyi anlamayı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Konfigürasyon, Topkapı Sarayı, Tarihi yarımada

1. Tarihi Yarımada Üzerine Bir Anlatı

Bu çalışma, üç farklı medeniyetin fiziksel ve kültürel kalıntılarını barındıran tarihi bir kentsel alanın farklı katmanlarını irdelemeyi amaçlamaktadır. Bizans dönemi, 4. yüzyılda antik Roma'nın devamı olan Doğu Roma İmparatorluğu ile başlamıştır. Bizans İmparatorluğu'ndan önce imparatorluk sarayı, hipodrom, forumlar gibi birçok simge yapı kentsel dokuda yerini almıştır. Ancak yeni surlar olarak bilinen Theodosius surları ve Blakhernai Saray Kompleksi 5. yüzyılda inşa edilmiş ve günümüze kadar gelmiştir (Şekil 1). 15. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin şehri fethinden sonra mekân, bölgede enstrümantal bir rol oynamaya devam etmiş ve sembolik öneme sahip yapılara göre örgütlenmiştir (Kubat, 1999). Bizans döneminde Mese Caddesi, önemli forumları ve anıtsal yapıları birbirine bağladı. Yeni anıtsal yapılar inşa edilse bile bu simgesel cadde Osmanlı döneminde de

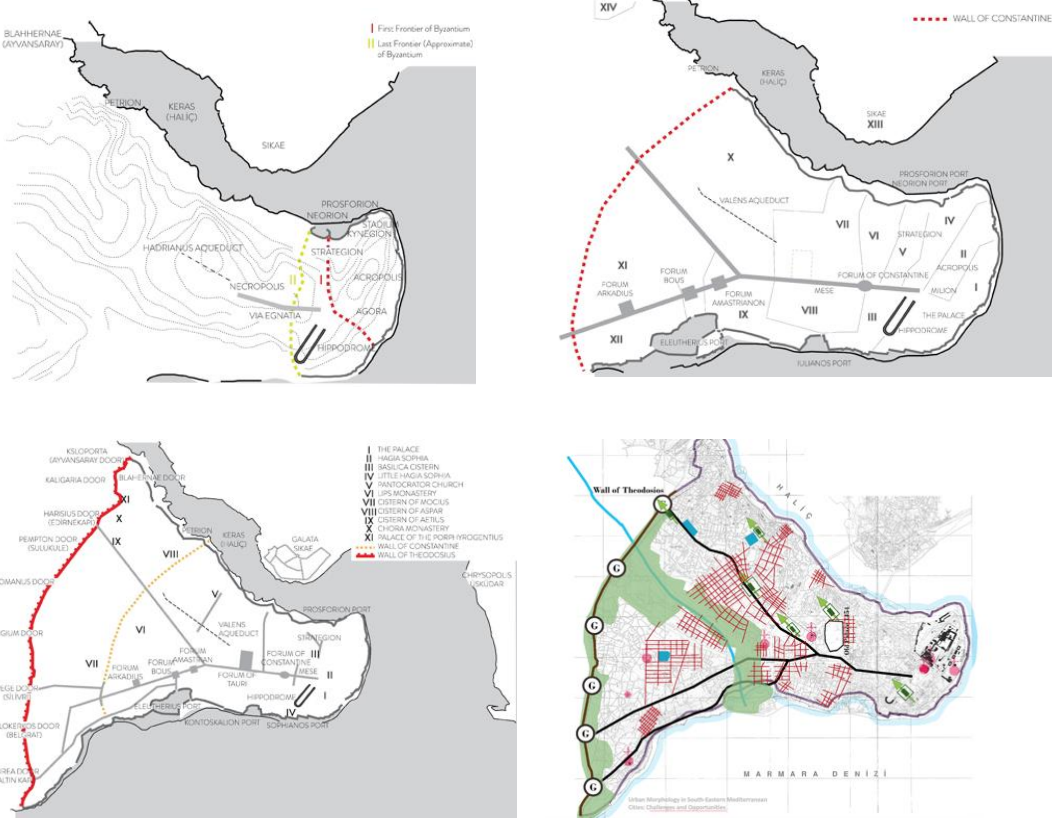
¹ Prof.Dr., İTÜ Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, kubat@itu.edu.tr

² Doktora öğrencisi, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Şehir Planlama Doktora Programı, kurtulus.irem@gmail.com

³ Şehir Planlama Koordinatörü, Marmara Belediyeler Birliği, ezgi.caliskan@mbb.gov.tr



korunmuştur. Çağlar boyunca özel günlerde kullanılan ve seremoniyel öneme sahip aks, saraydan surlara kadar müstahkem bölgeyi uçtan uca bağlamıştır.



Şekil 1 İstanbul tarihi yarımadaının genişlemesi

2. Yöntem ve Analizler

Bu çalışmanın temel yaklaşımını, İstanbul Tarihi Yarımada'daki morfolojik değişimleri irdelemek üzere Conzenci gelenek, Muratorici yöntemler ve mekân dizimi (space syntax) araçları ve kuramından oluşan karma bir bakış açısı oluşturmaktadır. Tarihi Yarımada'yı bütün bir sistem şeklinde gözetken makro ölçekte, İtalyan kentsel morfoloji okulu yaklaşımı ve mekân dizimi yöntemi temel alınmıştır. Sistemsel yaklaşıma ek olarak morfolojik bölgelerinin tespit edildiği alanın mekânsal konfigürasyonu bu ölçekte ortaya konmuştur. Mezo ölçekte, en uçta yer alan, UNESCO Dünya Mirası alanı içindeki Konstantin Hipodromu, Ayasofya, Aya İrini, Küçük Ayasofya ve Topkapı Sarayı gibi özel yapıların yer aldığı Sultanahmet Arkeolojik Parkı'nın detaylı bölgeleri çıkarılmıştır. Son olarak, inşa edildikleri imparatorluk dönemlerinin günlük pratiklerini ve kültürel altyapısını yönetim yapıları bazında gösteren Bizans ve Topkapı sarayları, mikro ölçekteki araştırma sahasını oluşturmuştur.

Morfolojik bölgeler, kendi içinde homojen nitelikler barındıran ve bu özellikleriyle çevresindeki alanlardan ayrılan morfolojik birimlerdir. Conzen (1960), morfolojik bölgelerin dört hiyerarşik seviyede olabileceğini ortaya koymuştur. Her bir hiyerarşik seviyedeki morfolojik bölge, kendi içinde farklı ölçekte ve biçimdeki özellikleri vurgulamaktadır. Whitehand (2001), morfolojik bölgelemeyi Conzen'in bir kentin fiziksel gelişimini en üst düzeyde incelediği bir yöntem olarak tanımlar.



Morfolojik bölgeleri aşağıdaki dört farklı hiyerarşik seviyede tanımlamak mümkündür:

- 1'inci seviye: Ana sınırları içindeki tarihi bir kent, bir çeper alan veya yerleşke alanı
- 2'inci seviye: Ana plan birimleri, kent parçaları, mahalleler veya küçük yerleşke alanları
- 3'üncü seviye: Bir mahallede yer alan alt plan birimleri, sokak birimleri veya sokak ve parsel dokuları
- 4'üncü seviye: Küçük plan birimleri veya yapı dokusunu gösteren morfotipler

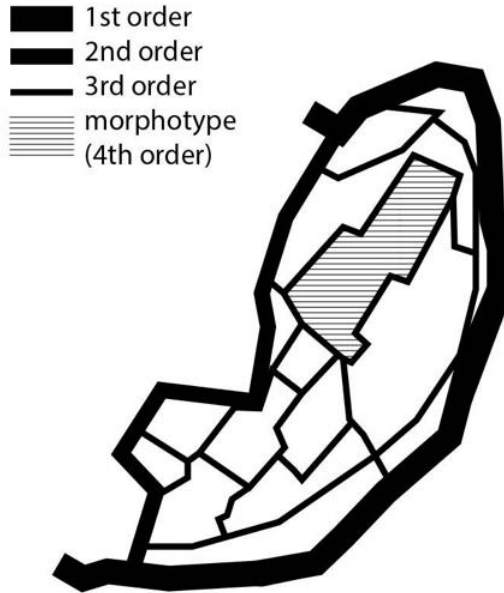
Mekân dizimi, yapı çevreyi farklı ölçeklerde irdeleyebilen ve insan hareketi ile görüş alanı ilişkisi üzerinden mekânsal yapı ve sosyal yapı arasındaki bağı niceliksel olarak analiz etmeyi mümkün kılan bir dizi teori ve yöntemler bütünüdür. Kenti oluşturan karmaşık alan örüntüleri düzeyindeki mekânsal değişkenleri kontrol ederek, kentin ve/veya binanın mekânsal konfigürasyonunun hem toplumsal geçmişi hem de sonuçları hakkında yorum yapmayı olanaklı hale getirmektedir (Hillier ve Hanson, 1984, s.4 8-51). Tercih (choice) değeri, tüm sistemdeki noktaların hem başlangıç, hem de bitiş olarak değerlendirildiği bir işlemler dizisi kullanarak en kısa rotaların veya her bölümden önceden belirlenmiş bir mesafe (yarıçap) içinde bir aksel çizginin veya bir aksın bölümünün içinden geçilme olasılığının hesaplanmasıyla elde edilmektedir. Bütünleşme (integration) ise normalleştirilmiş bir ölçüdür ve herhangi bir orijin mekândan sistemdeki tüm diğerler mekânlara olan mesafe üzerinden o mekânın değerini hesaplar ve sistem ile ilişkisini ortaya koyar. Muratori'ye göre şehrin karakteri, şehrin 'yapısal' farkındalığı, dokusu, gelenekleri ve tarihi ile olduğu kadar peyzajdaki ifadesi ile de ilişkilidir. Tarihsel bir alanı bütüncül bir yaklaşımla kavramak için her iki yöntemin bir arada kullanılması alanın farklı yönlerini açıklamak adına fayda sağlamaktadır.

Analizler, kentin farklı tarihi dönemlerine ait haritaların 1/5000 ölçeğinde çakıştırılması ile gerçekleştirilmiştir (Şekil 2). Bu ölçek ile çalışmak Tarihi Yarımada'da 1'inci ve 2'inci seviyeli morfolojik bölgeleri ortaya çıkartarak daha üst ölçekli bir yaklaşımı mümkün kılmıştır. Bizans Dönemi'nden günümüze kadar, çok katmanlı bir kent dokusu hâlinde Theodosius surları içinde varlığını sürdürmesinin tabii bir sonucu olarak, Tarihi Yarımada bir bütün şeklinde 1'inci seviye morfolojik bölgeyi oluşturmaktadır. Surlar, 1'inci seviye morfolojik bölgenin sınırlarını oluşturmaktadır. Kentsel büyüme sürecindeki tarihsel-coğrafi gelişimlere, kentsel dokunun biçimine ve ana yapısal bölümlere göre tanımlanabilen 2'inci seviye morfolojik bölgeler, yapılan analizlerde 15'i su içinde, 4'ü ise sur dışında ve kıyı dolgu alanlarından olacak şekilde tespit edilmiştir. Bu çalışmanın detaydaki araştırma sahasını oluşturan alan, 2'inci seviye bölgelerin en sonunda (en doğuda) kalan ve Tarihi Yarımada'nın yedi tepesinden ilki olarak bilinen alandır. 2'inci seviye morfolojik bölge içinde kalan 3'üncü ve 4'üncü seviye bölgeler daha detaylı analizler için önemlidir. 3'üncü seviyeli bölgeler için tarihi gelişim sürecinde değişim gösteren veya değişim göstermemiş sokak, parsel ve yapı dokuları, arazi kullanımları, yapı kat sayıları ve malzemeleri gibi niteliklerin ortaya çıkarılması için kent planı analizi (Conzenci terminolojide 'town plan analysis') yapılması gerekmektedir. 4'üncü seviye morfolojik bölgeler, morfotipleri ifade ettiği için Topkapı Sarayı gibi özel yapıları bu çerçevede incelemek mümkündür (Şekil 3).



Şekil 2 Tarihi Yarımada'nın morfolojik bölgeler ve konfigürasyonel analizlerinin karşılaştırılması (a. tercih, b. bütünleşme analizi).

Conzen'e (1960) göre, kentsel gelişim sürekli devam eden bir süreç olarak benimsenmelidir. Her tür insan hareketliliği, kentsel mekânda gerçekleştirilen veya değiştirilen yeni aktiviteler olarak kaydedilmektedir. Böylece, bir kentteki morfolojik bölgeleri belirlerken, hiyerarşinin en küçük parçasını oluşturan morfotipi inceleyerek, kentin yapı ölçeğine inebilecek detayda ayrıntılı ele alınmasını sağlar.

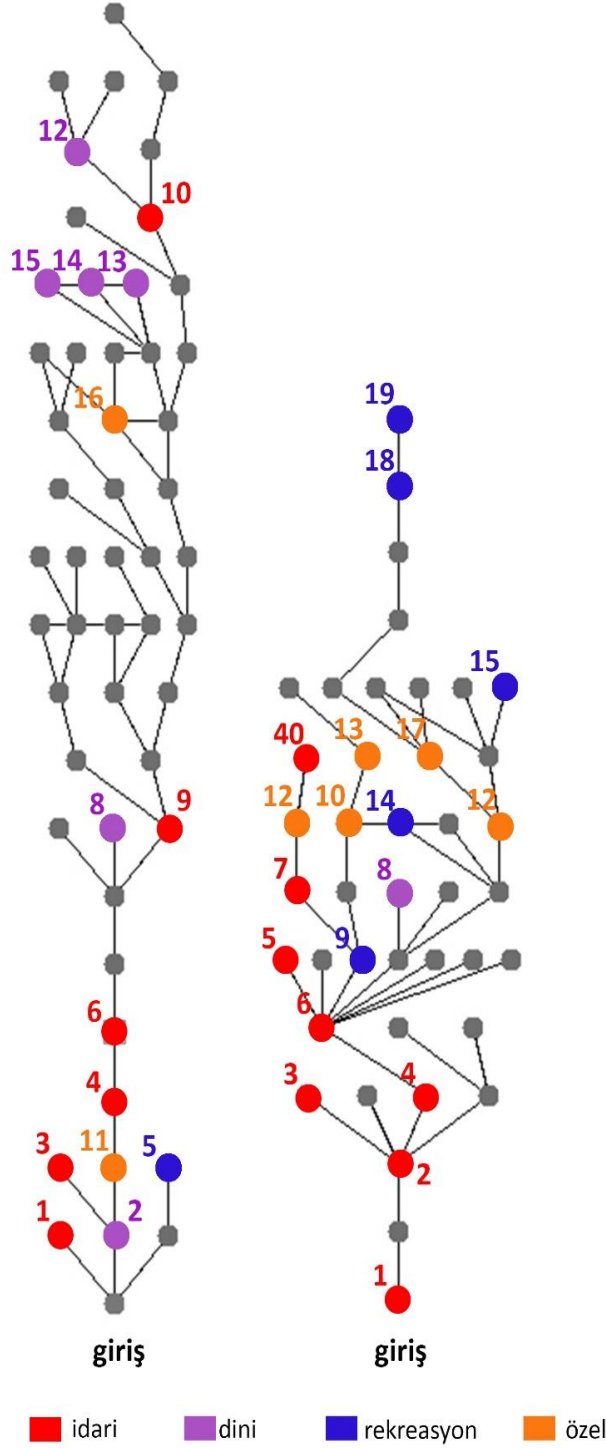


Şekil 3 Detaylı çalışma alını gösteren ikinci ve dördüncü seviye morfolojik bölgeler

Bu araştırmada sarayların mekânsal kültürünü incelemek için j-grafiği analizleri kullanılmış ve saraylardaki önemli mekânlar idari, dini, rekreasyon alanı ve özel alanlar olarak kategorize edilmiştir. Mekânların ayrı ayrı derinliği ve bütün bir sistem olarak sarayların derinliği, farklı kültürlerin ihtiyaçlarına dair ipuçları taşımaktadır (Şekil 4). Hillier ve Hanson (1984), kompleks yapıları anlayabilmek için her mekânı bir düğüm olarak tanımlamış ve bir kök noktadan başlayarak mekânların birbirleri ile bağlantıları üzerinden derinlik seviyelerini göstermiş ve nümerik olarak kontrol değerleri ile derinliklerini tanımlamışlardır. Yapılan analizler, Bizans sarayındaki dini



faaliyetlerle ilişkilenen mekânların en derinlerde konumlandırıldığını göstermektedir. Osmanlı Sarayı'nda ise tam aksine boş zaman aktiviteleri ve özel alan olarak tanımlanan mekânların derinlerde konumlandırıldığı görülmektedir. Her iki sarayda da idari faaliyet mekânları sığ alanlarda ve girişlerden birkaç adım ötededir.



Şekil 4 Bizans Sarayı ve Osmanlı Sarayı'nda mekânların derinliği üzerinden fonksiyonların dağılımını gösteren j-grafigi analizleri.

**Tablo 1** Bizans Sarayı mekânsal değerleri

Düğüm	Mekân	Tip	Kontrol Değeri	Ortalama Derinlik Değeri
1	Mese (Konstantiniyye ana caddesi)	idari	0.33	11.56
2	Augustion (seremoniyel meydan)	dini	1.83	9.72
3	Senato Odası	idari	0.33	10.7
4	İmparatorluk Muhafız Salonu	idari	1.00	8.19
5	Hipodrom	rekreasyon	0.5	12.50
6	Mahkeme	idari	1.00	7.49
7	Yemek Odası	özel	0.25	7.17
8	Kurtarıcı Kilisesi	dini	0.25	7.17
9	Karşılama alanı	idari	1.08	5.68
10	Büyük Salon (senato)	idari	0.83	9.07
11	Polo sahası	rekreasyon	0.33	10.05
12	Yeni kilise	dini	0.33	8.41
13	Demetrius Kilisesi	dini	0.53	7.92
14	Aziz Mary Kilisesi	dini	1.20	7.90
15	Aziz Elias Kilisesi	dini	0.53	7.92
16	Trikonkhos Sarayları	özel	1.58	6.31

Tablo 2 Osmanlı Sarayı mekânsal değerleri

Düğüm	Mekân	Tip	Mahremiyet Düzeyi	Kontrol Değeri	Ortalama Derinlik Değeri
1	Babusselam (Birinci Avlu)	idari	Düşük	0.50	6.47
2	İkinci Avlu	idari	Düşük	3.33	4.57
3	Adalet köşkü	idari	Orta	0.20	5.55
4	Babüssade	idari	Orta	0.32	3.95
5	Kabul odası	idari	Orta	0.12	4.35
6	Üçüncü avlu	idari	Orta	6.08	3.37
7	Kütüphane	idari	Orta	0.12	4.35
8	Enderun camii	dini	Orta	0.25	4.40
9	Asma bahçesi	rekreasyon	Orta	1.12	3.97
10	Revan köşkü	özel	Orta	0.66	3.42
11	Hekimbaşı kulesi	idari	Orta	0.5	6.75
12	Bağdat köşkü	özel	Orta	0.83	4.85
13	Sünnet odası	özel	Yüksek	1.32	5.37
14	Büyük havuz	rekreasyon	Yüksek	0.26	4.50
15	Harem bahçesi	rekreasyon	Yüksek	0.25	5.75
16	Sultanın yemek odası	özel	Yüksek	0.50	5.40
17	Valide Sultan Avlusu	özel	Yüksek	2.33	4.57
18	Has Ahır Avlusu	rekreasyon	Yüksek	1.5	7.97
19	Hamam	rekreasyon	Yüksek	0.5	8.95

3. Tartışma ve Sonuç

Farklı kentsel katmanlara sahip tarihi bir alanı çözümleyen bu çalışma, tarihi kentsel alanların ve bu alanlardaki yapıların incelenmesinde farklı ölçeklerde farklı morfolojik analiz yöntemlerini kullanmanın faydalarını göstermiştir. **Tablo 3** araştırmanın yöntemsel sentezini ve farklı ölçeklerde kullanılan normatif, bilişsel ve içselci yaklaşım örnekleri olarak Conzenci, mekân dizimi ve Muratorici konseptlerin ne gerekçeyle kullanıldığını ve buna bağlı analizlerden çıkan bulguları göstermektedir. Bunun yanı sıra, kentsel morfoloji literatüründeki farklı konseptleri bir arada kullanmanın araştırmadaki avantajını göstermek için bir alanda daha fazla analiz yaparak daha fazla veri edinme olasılığını da ortaya koymuştur.



Tablo 3 Çalışma yönteminin sentezi

KONSEPT	TİP	ÖLÇEK	GEREKÇE	SONUÇ
Conzenci	normatif	makro, mezo	Alanın peyzaj karakterini anlamak için coğrafi perspektif önem arz eder. Sokak, parsel ve bina gibi yapı bloku öğelerinin tarih gelişme ve dönüşüm süreçlerini belirlemek için gereklidir.	Morfolojik bölgeler, çalışma alanının karakterini tarihsel-coğrafi bağlamda ortaya konmuştur.
Mekân Dizimi	bilişsel	makro, mikro	Mekânların potansiyelini açıklamak üzere alanı analitik, nicel ve tanımlayıcı bir şekilde analiz etmek üzere farklı ölçeklerde çalışır.	Konfigürasyon analizi, kentsel alandaki mekân potansiyellerini tartışmak için bir fırsat sağlamıştır. J-grafikler Bizans ve Osmanlı saraylarındaki mekânların derinliklerini ortaya koymuştur.
Muratori	içselci	makro, mikro	Muratori'nin bakış açısı, kentsel alandaki parçaların tüm kentsel sistem ile ilişkilendirilmesinde fayda sağlamaktadır.	Sistematik yaklaşım ölçekleri bağlamış ve diğer konseptleri de daha anlamlı hâle getirmiştir.

Ayrıca, bu araştırma geleceğe yönelik kentsel planlama ve koruma çalışmalarında daha detaylı ve sürdürülebilir sonuçların alınabileceğini göstermiştir. Örneğin, **Larkham ve Morton (2011)** Birmingham'da morfolojik bölgeler ve sınırlar üzerine yaptıkları çalışmalarında, morfolojik bölgelerin ve koruma alanlarının tanımlanması gibi kentsel politika uygulamalarında bir kesişmenin pek görülmediğini ifade etmişlerdir. Dolayısıyla bu çalışma, “bu tür analizlerin tarihi alanlar için kentsel uygulama alanına dahil edilmesini tartışabilir miyiz?” ve “bu tür bir araştırma başka hangi morfolojik yaklaşım ve yöntemlerle beslenebilir?” sorularını da düşündürmektedir. Son olarak, bu çalışma farklı mekânsal kültürlerin nasıl karşılaştırılabileceğine dair bir örnek sunmaktadır.

Kaynaklar

- Conzen, M. R. G. (1960) *Alnwick: Northumberland: a study in town-plan analysis*. Institute of British Geographers Publication 27. London: George Philip.
- Hillier, B. & Hanson, J. (1984), *The Social Logic of Space*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Kubat, A. S. (1999). The morphological history of Istanbul. *Urban Morphology*, 3, 28-40.
- Larkham, P.J. & Morton, N. (2011) Drawing lines on maps: morphological regions and planning practices. *Urban Morphology* (15)2, 133-51.
- Whitehand, J. W. R. (2001) British urban morphology: the Conzenian tradition. *Urban Morphology*, 5(2), 3-10.
- Küçük, E. (2014) *Experiencing Urban Morphology Development In Terms Of Urban Property Relations: Cases from Historical Peninsula*. Master Thesis, ITU.